

نوع مقاله: پژوهشی

مطالعه و بررسی فضاهای مذهبی در کاروان سراهای جاده ابریشم خراسان

فرشته آذر خرداد^{*}^۱ دانشجوی دکتری باستان شناسی دوران اسلامی، دانشگاه مازندران

10.22080/jiar.2021.3224

چکیده

خراسان از دیرباز محل عبور شاهراه های تجاری و اقتصادی از جمله جاده ابریشم بود و در دوران اسلامی به دلیل قربت با آستان مطهر حضرت رضا(ع) به اهمیت مذهبی آن هم افزوده شد. این امر موجب گشت تا بسیاری از مجموعه های خدماتی و عام المنفعه از جمله کاروانسراها در این شبکه های مواصلاتی ایجاد گردند. برخی از کاروانسراهای موجود در خراسان بسته بر نوع فرهنگ و نیاز مذهبی مسافران دارای فضاهای مذهبی چون نمازخانه و مسجد نیز بودند که در نوع خود حائز اهمیت است. شوربختانه مطالعات فضاهای مذهبی در کاروانسراها یا به دلیل قلت آنها و یا تخریب اکثریت کاروانسراهای موجود در محورهای مواصلاتی جاده ابریشم همواره دور از نظر پژوهشگران بوده است، لذا در این مقاله سعی بر آن است که با در نظر گرفتن منابع اسنادی، مطالعات و مشاهدات میدانی به تحلیل درست من باب فضاهای مذهبی کاروانسراهای جاده ابریشم خراسان پرداخت و ارتباط کاروانسراهای موجود را با اهمیت مذهبی و اقتصادی روشن ساخت. نتایج حاصله از بررسی اسنادی و میدانی، با بهره مندی از رویکرد تحلیلی و همچنین تفسیر داده های مطالعاتی، نشان دهنده آن است که از ۶۸ کاروانسراهای موجود در محور های اصلی و فرعی جاده ابریشم در خراسان، تنها تعداد ۷ کاروانسرا دارای فضاهای مذهبی از جمله محراب و یک نمونه دارای مسجد می باشد که در خور توجه است.

دریافت:

۱۴۰۳/۰۸/۰۸

بازنگری:

۱۴۰۳/۱۰/۱۶

پذیرش:

۱۴۰۳/۱۲/۲۷

کلیدواژه ها:

خراسان، کاروان سرا، جاده ابریشم، فضاهای مذهبی

^{*} نویسنده مسئول: فرشته آذر خردادآدرس: بابل سر، دانشگاه مازندران، دانشکده هنر و معماری، گروه باستان شناسی. ایمیل: fazarkhordad@yahoo.com

۱ مقدمه:

جاده ابریشم یکی از پراهمیت ترین و در عین حال طولانی ترین شاهراه های مواصلاتی شرق به غرب در طول تاریخ است، این جاده به طول ۱۰۰۰۰ کیلومتر بود که قسمتی از آن از خراسان می گذشت. این کریدور مواصلاتی بعد از گذر از قرقیزستان وارد محدوده خراسان بزرگ می شد، از فرغانه، سمرقند، بخارا به مرو می رسید و سپس وارد قلمرو خراسان رضوی فعلی یعنی سرخس، نیشابور، سبزوار، و سپس به قومن و شهرری منتهی می شد و شاهراه بزرگ خراسان را تشکیل می داد. در این شبکه وسیع و گسترده راه های خراسان که در متون تاریخی به شاهراه بزرگ شرق یا راه خراسان شهرت داشته، مجموعه ای از انواع کاروانسراها وجود دارد که از خیلی جهات، همانند کاروانسراهای موجود در دیگر نقاط ایران است. این کاروانسراها در محور هایی چون نیشابور- خواف- هرات، نیشابور- توس- مرو و محور گرگان به نیشابور پراکنده شده اند. با توجه به قرابت حرم امام رضا(ع) به کاروانسراهای موجود و قرار گرفتن آنها در شاهراه خراسان، کاروانسراهای مورد مطالعه از اهمیت مذهبی و اقتصادی بهره مند بودند. لذا باید در نظر گرفت که تمامی این کاروانسراها دارای فضاهای یکسانی نیستند از جمله این که اکثر آنها فاقد نمازخانه، محراب و مسجد می باشند. مطالعه این فضاها در کاروانسراهای محوره های جاده ابریشم خراسان به درک اهمیت مذهبی یا اقتصادی کاروانسراها در خطه خراسان کمک شایانی میکند. نگارندگان سعی بر آن دارند که با مطالعات میدانی و بهره گیری از اسناد، کاروانسراهایی را که دارای فضاهای مذهبی هستند را شناسایی کنند سپس فضاهای مذهبی موجود در کاروانسراها را مورد مطالعه قرار داده و چگونگی جایگیری این فضاها را در کاروانسراها روشن کنند تا بتوانند به درک روشنی از اهمیت این کاروانسراها در طول ادوار مختلف تاریخ دوره اسلامی واصل شوند. سولاتی که در این پژوهش با توجه مطرح است به شرح زیر می باشد:

۱- فضاهای مذهبی موجود در کاروانسراها در کدام قسمت بنا تعبیه شده و چه شاخصه ای دارد؟

۲- احداث کاروانسراهای راه های ابریشم در خراسان با توجه به قرابت آرامگاه حضرت رضا(ع) به دلیل اهمیت مذهبی است یا اقتصادی؟

۲ پیشینه پژوهش:

در حوزه مطالعاتی کاروانسراهای جاده ابریشم خراسان اولین گام را برنارد اوکین در کتاب «معماری تیموری در خراسان» مطرح کرد است که بعضی از کاروانسراهای دوره تیموری خراسان را مورد مطالعه قرار داده است. در سال ۱۹۴۹ آندره گدار در کتاب "Khorāsān: Āthār-é Irān", in "توصیف برخی از کاروانسراهای خراسان پرداخته است. همچنین رجبعلی لباف خانیکی در کتاب «سیمای میراث فرهنگی خراسان» بسیاری از کاروانسراهای موجود در محوره های جاده ابریشم را به رشته توصیف در آورده است. در سال ۱۳۹۲ رجبعلی لباف خانیکی به همراه محمود بختیاری شهری و بهزاد نعمتی در کتاب «کاروانسراهای خراسان» پژوهش کاملی را در حوزه کاروانسراهای خراسان به چاپ رسانیدند. محمود بختیاری شهری طی مقالاتی در نشریات مختلف به پژوهش من باب رباط علاقبند و راهای باستانی خراسان پرداخته است. در راستای مطالعات کاروانسراهای مورد بحث مطالعات تخصصی و تک بنایی هم توسط یعقوب دانشدوست با عنوان «رباط شرف» در مجله اثر و سید محسن حسینی با عنوان کتاب «رباط شرف» به چاپ رسیده است. پژوهشگران غربی در این حوزه، مطالعاتی داشتند من جمله Wolfram Kleiss در کتاب Karawanenbauten in Iran و William Murrie Clevenger در کتاب Some Minor Monuments in Khurāsān نگاهی پژوهشی به برخی از کاروانسراهای خراسان داشتند و همچنین lorenz korn در مقاله ای تحت عنوان Ribat-i

کابل و در ۴۴۰ هجری بر ری، سلجوقیان در ۴۲۹ هجری بر نیشابور و سپس بر ری و همدان و غزها در ۵۸۴ هجری بر آذربایجان و راه های آن استیلا داشتند (باستانی پاریزی، ۱۳۸۰: ۲۳۳). موقعیت جغرافیایی خراسان بزرگ از دیرباز بستری برای تجارت فرامنطقه ای بود. راه ابریشم که بزرگترین کریدور مواصلاتی غرب به شرق است از شهرهای خراسان عبور میکرد. راه ابریشم در پهنه خراسان از نیشابور دو شاخه میشد راهی به سمت توس سپس مرو می رفت و راهی دیگر به سمت شهر هرات روانه می شد. امروزه در ایران در طول راه های اصلی جاده ابریشم به فاصله یک منزل یعنی معادل شش فرسخ یا ۲۴ کیلومتر، آثار کاروانسراهایی دیده می شود که اغلب یا قدیمی اند یا بر بقایای کاروانسراهای پیشین بنا شده اند (باستانی پاریزی، ۱۳۸۰: ۲۰۵)

۴/۱ محور نیشابور - خواف - هرات :

این محور طولانی ترین مسیر جاده ابریشم در خراسان است که به هرات منتهی می شد و بسیاری از شهرهای معروف خراسان را به هم پیوند می داد و از اهمیت زیادی برخوردار بود (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۳۰۷). در این محور حدود ۱۴ کاروانسرا شناسایی شده است که تنها ۲ کاروانسرا دارای فضای مذهبی هستند.

۴/۲ کاروانسرای امیر علیشیر نوایی سنگ بست:

در ۳۸ کیلومتری جنوب مشهد، در تقاطع جاده های امروزی به هرات و نیشابور واقع شده است (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۰۸) در سمت شرقی مجموعه یک محوطه وسیع و مهم باستانی که بقایای سنگ بست قدیم می باشد قرار گرفته است. این مکان در گذشته یکی از منازل مهم جاده ابریشم و محل تلاقی پنجره ارتباطی آن شاه را، نیشابور به مرو، قهستان، هرات و توس (مشهد) بوده است (عطاردی قوچانی، ۱۳۸۱: ۴۷). رباط سنگ بست نه تنها در محور مهم شمال به جنوب مشهد - هرات قرار دارد بلکه در مسیر دو جاده از مهم ترین جاده های تجاری دنیای اسلام

Mahi (Khurasan-i Razavi, Iran): Evidence of a Saljuq Building Inscription پژوهشی را در باره رباط ماهی به چاپ رسانیده است.

۳ روش پژوهش:

این پژوهش از نوع پژوهش های بنیادین است و بر اساس مکتب راسیونالیسم انتقادی و شیوه ابداع و طراحی فرضیه برای توجیه و تفسیر داده ها به کار رفته است. کاروانسراهای مورد مطالعه در این مقاله ابتدا مورد بررسی میدانی قرار گرفته اند و سپس با توجه به منابع اسنادی به مطالعه آنها پرداخته شده است. سوژه های مطالعاتی (کاروانسراها) اغلب در راه های اصلی و فرعی جاده ابریشم قرار گرفته اند و دارای عناصر معماری مذهبی من جمله محراب و مسجد می باشند. از میان ۶۸ کاروانسرای به جا مانده از ادوار مختلف دوران اسلامی صرفا ۸ بنا که دارای فضای مذهبی است به صورت مشاهده میدانی مورد مطالعه و سپس پلان آنها طراحی و محل جایگیری محراب و مسجد در آن مشخص شده و در انتهای بحث به تحلیل آنها پرداخته شده است.

۴ راه ابریشم در خراسان:

جاده ابریشم عنوان مجموعه ای از مسیرها بود که توسط کاروان ها و کشتی ها بین چین و اروپا با مسافت طولانی ۱۰ هزار کیلومتر ایجاد شده بود و این پدیده به دوره سلسله هان در چین برمیگردد، جاده ابریشم نه تنها منجر به تحریک اقتصاد بلکه باعث ایجاد فرصت های شغلی جدید در گستره جغرافیایی عظیمی شد (Al, ravashdeh - Al, Qatatsheh, ۲۰۱۷: ۳۷). در دوره اسلامی حکومت های محلی ایران می کوشیدند بر بخش هایی از جاده اصلی ابریشم که در قلمروی آنها بود تسلط یابند، طاهریان در ۲۰۷ هجری قمری بر جاده های ری و نیشابور، صفاریان در ۲۶۰ هجری قمری بر جاده های نیشابور و ری، سامانیان در حدود ۲۹۰ هجری بر جاده های ری و زنجان، آل بویه (دیلیمان) در ۳۵۷ هجری بر ری، غزنویان در نیمه دوم قرن سوم بر

۴،۳ کاروانسرای عباس آباد:

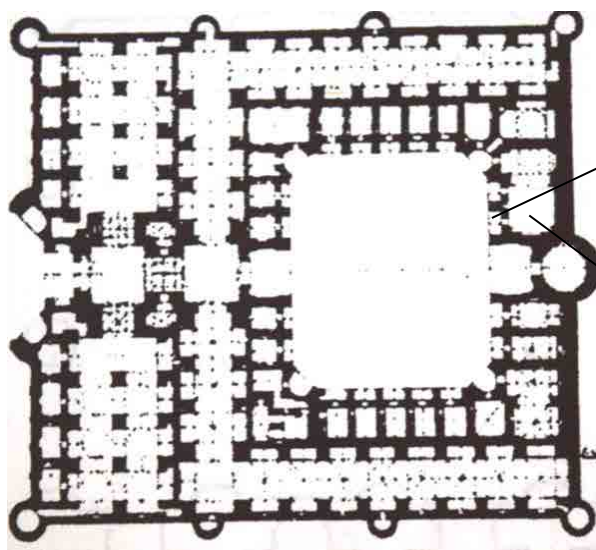
تربت جام و تایباد از دیرباز در مسیر جاده ابریشم بوده است، کاروانسرای عباس آباد حدود ۱۶ کیلومتر از تربت جام به سمت جنوب شرق در جاده تربت جام - تایباد در سمت راست جاده بهاصله ۲ کیلومتری قرار گرفته است. این کاروانسرا دارای پلانی مستطیل شکل و ۲ حیاط می باشد. حیاط شرقی این رباط دارای چهار ایوان اصلی بزرگ در چهار ضلع می باشد. (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۳۴۵) با بررسی های صورت گرفته رباط عباس آباد مشتمل بر دو حیاط است و بر پیرامون آنها، ایوان، ایوانچه، اتاقک ها و آب انبار وجود دارد که آب آن از قنات و باران تامین می شده است در این کاروانسرا در قسمت ایوان غربی شاهد سه حجره هستیم که حجره وسط دارای یک فرو رفتگی در دیوار قبله به شکل طاقنمایی است که به نظر می رسد محراب باشد. (تصویر ۳)

واقع است. (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۱۱) مورخان بسیاری از رونق این منطقه در طول تاریخ سخن به میان آورده اند. این کاروانسرا توسط ارسلان جاذب حاکم توس در زمان سلطان محمود غزنوی احداث شده بود و سپس در قرن نهم هجری بنای جدیدی به دلیل ویرانی بنای اسبق، توسط امیر علیشیر نوایی وزیر وقت سلطان حسین بایقرا احداث و جایگزین آن شد (لباف خانیکی، ۱۳۷۸: ۴۴). دولت شاه سمرقندی در کتاب تذکره الشعرا می گوید میر علیشیر در سنگ بست کاروانسرایی را در کنار کاروانسرایی ویرانه که ارسلان جاذب ساخت بنا کرد (سمرقندی، ۱۳۸۱: ۱۳۲) این کاروانسرا همانند دیگر کاروانسراهای خراسان به صورت قلعه می باشد. این بنا با پلانی مستطیل شکل و دو ایوانی ساخته شده است. با توجه به مشاهدات میدانی نمازخانه کاروانسرای سنگ بست در گوشه سمت چپ ایوانی شمالی قرار گرفته است (تصویر ۱) که دارای محرابی با فرمی سه کنج و بدون تزئینات است. (تصویر ۲)

۴،۳،۱ نمازخانه

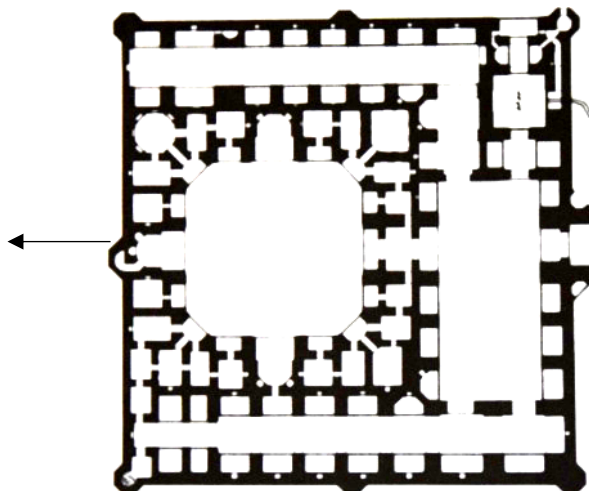
تصویر ۱: محل جایگیری نمازخانه در صحن کاروانسرا (نگارندگان)

تصویر ۲: نمازخانه و نوع محراب (نگارندگان)

۴,۳,۲ محراب

تصویر ۳: پلان کاروانسرای عباس آباد (آرشیو سازمان میراث فرهنگی خراسان رضوی) و جایگیری محراب در ایوان غربی ایوان (نگارندگان)

۴,۴ کاروانسرای زیارت:

رباط زیارت در محور خواف به رشتخوار قرار گرفته است و در گذشته در یکی جاده های فرعی جاده ابریشم بوده است که به هرات منتهی می شده است. این رباط یکی از رباط های اولیه است که در جاده فرعی رشتخوار به خواف و بعد از آن به هرات منتهی می شده است (لباف خانیکی، ۴۳) با بررسی های میدانی صورت گرفته در حال حاضر همانند رباط ماهی از این کاروانسرا اثری به جا نمانده است

اما با توجه به شواهد در مجاورت آن مسجد شبستانی وجود داشته است که با کاروانسرا یک مجموعه را ایجاد کرده است. متأسفانه به دلیل تخریب مسجد و کاروانسرا تنها کتیبه های آجرکاری بر دیوار سنگی مسجد شبستانی به جای مانده است. که نشان دهنده وجود فضای مذهبی در جوار کاروانسراست. (تصاویر شماره ۵۰۴). متأسفانه به دلیل تخریب محوطه محرابی در مسجد مشخص نشد و تنها از روی شبستانی بودن و کتیبه های قرآنی وجود مسجد در این محوطه محتمل است.

تصویر ۴۵: بقایای مسجد شبستانی، دیوار سنگی و کتیبه آجرکاری به خط کوفی

غیرمعمول خود که شامل دو حیاط و با تزیینات معماری فراوان است، در میان کاروانسراهای دوره سلجوقی خودنمایی می کند. (korn,2018:2). در این منطقه بنایی مبهم به نام طاق دو برار وجود دارد که در دره کشف رود به سمت دشت سرخس واقع است این قسمت از بقایای دو ستون آجری تشکیل شده است که ممکن است به دروازه ای تعلق داشته باشد، زیرا آرایش متقارن دو سازه با جبهه های جانبی نیمه گرد در طرفین خارجی مانند دو برج که از یک دروازه عبور می کنند ظاهر می شود. (Clevenger 1968: 58). (تصویر ۶)

۴/۵ محور نیشابور - توس - مرو :

در طول دوران حکومت سلجوقی بهتر است بدانیم خراسان قلب تپنده حاکمیت سلجوقی بوده است. منطقی است که بگوییم جاده نیشابور به مرو یکی از شاهراه های این دوره محسوب می شده است زیرا این راه پر جمعیت ترین مکان ها و شهرهایی که از نظر سیاسی اهمیت داشتند را به هم متصل می کرد (godar ۱۹۴۹:). در این جاده، مجموعه معروف رباط شرف به عنوان یکی از بناهای اصلی معماری غیر مذهبی سلجوقیان شناخته شده است. این بنا به عنوان یک ساختمان بزرگ و باشکوه، با چیدمان

تصویر ۶: بقایای طاق دو برار (نگارندگان)

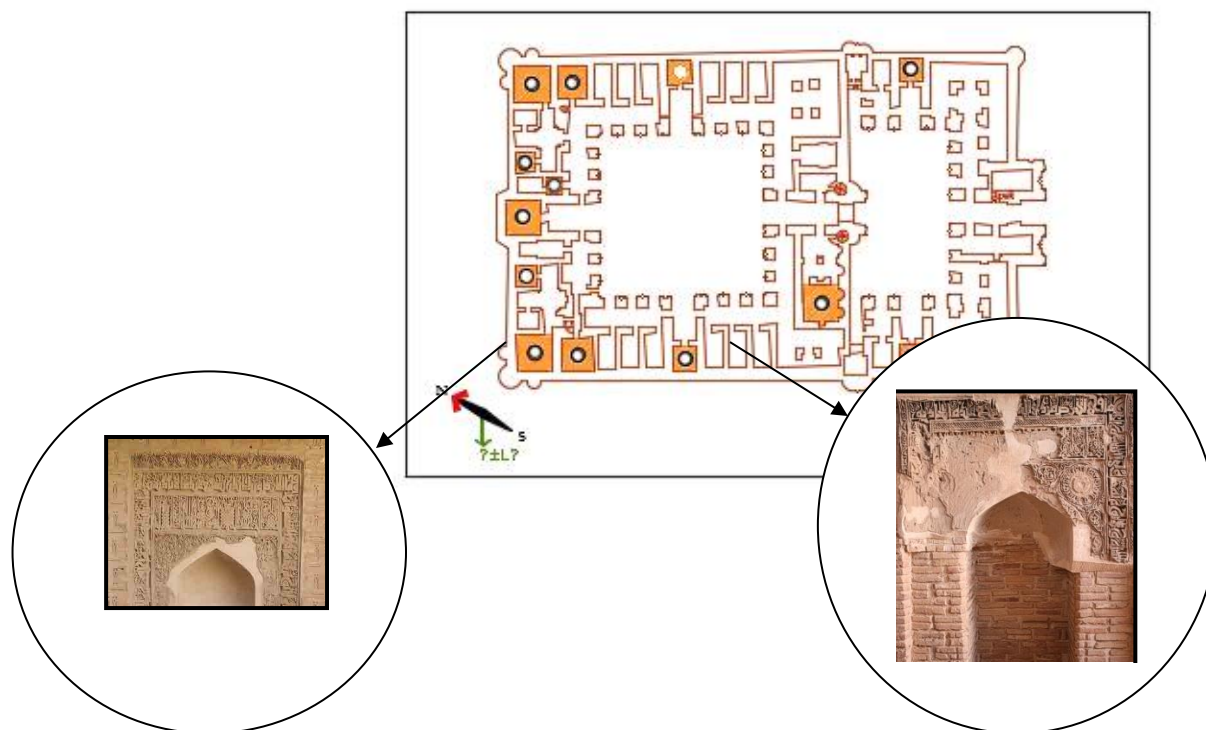

یکی از منزل های بسیار مهم جاده ابریشم بوده است. (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۸۴) آنچه که به عنوان تاریخ در بنای رباط شرف باقی مانده سال ۵۴۹ هجری (۱۱۵۴م) است که همزمان با سلطنت سلطان سنجر سلجوقی است ای تاریخ در زیر ایوان انتهایی و در ناحیه پاتاق قوس سردر آن کتیبه ای است به خط ثلث که با گچ ساخته شده است. این کتیبه سه ضلع داخل ایوان را دور میزد و در بین تمام کتیبه های رباط شرف تنها کتیبه ای است که به خط ثلث نوشته شده (دانشدوست، ۱۳۶۰: ۱). رباط شرف حداقل تا دوران صفوی مورد استفاده قرار می گرفت و احتمالاً بعد از آن رو به ویرانی گشته است. کاروان سرای شرف مجموعه معماری مجللی می باشد مشتمل بر دو حیاط بزرگ به صورت چهار ایوانی می باشند.

بخش عمده راه مشهد- سرخس از میانه دشتی عبور می کند که در امتداد دشت توس از شمال شرق مشهد آغاز گردیده و در مرز ایران و ترکمنستان به کناره های هریرود ختم می شود. بر اساس مطالعات باستان شناسی و مرور مسالک و سفرنامه ها راه مشهد به سرخس در طول زمان تغییراتی یافته است. وجود تاسیساتی چون رباط شرف و طاق دو برار که از دوران سامانیان تا دوران سلجوقیان تاریخگذاری می شوند (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۷۴)

۴،۶ رباط شرف :

این کاروانسرا در میان دشت چکودر و در فاصله ۶ کیلومتری روستای شورلق و به فاصله تقریباً ۱۴۰ کیلومتری شمال شرق مشهد قرار گرفته است. مکانی که کاروانسرا در آن جای گرفته است در قدیم

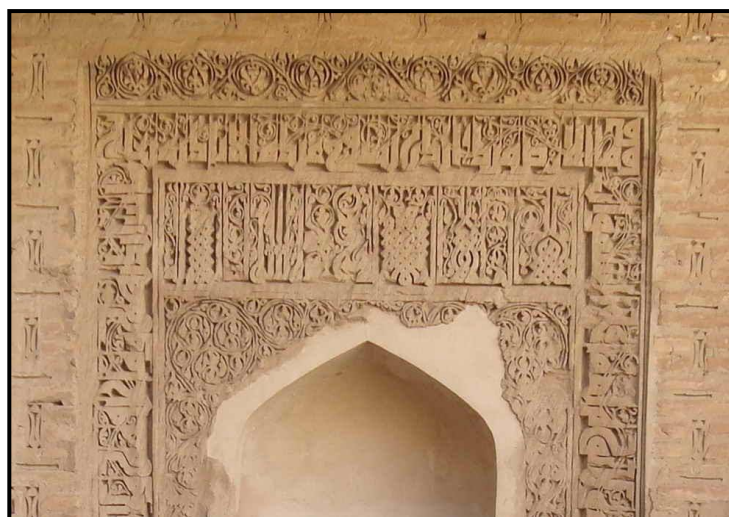
تصویر ۷: پلان و جایگیری محراب ها در دو حیاط رباط شرف (نگارندگان)

محراب های دوره سلجوقی دارای نقش های مفصل و پرکار است. طرح های محراب ها، از نقش های اسلیمی، نقش مو و شاخ و برگ هایی که سوراخ شده شکل گرفته است. محراب ها دو کتیبه دارند که به خط کوفی تزئینی است. کتیبه افقی محراب که کوفی معقد است، جمله شهادتین است و کتیبه ای که حاشیه محراب را دور می زند در هر دو محراب آیه (الله لا اله... و هو العلی العظیم) «بقره/۲۵۶» است. (حسینی، ۱۳۷۹: ۱۴). با توجه به بررسی این دو محراب می توان گفت در این دو محراب به صورت طاقنمایی در داخل دیوار قبله است که نقوش اسلیمی و کتیبه کوفی معقد به صورت تلفیقی کار شده اند. (تصویر ۸ و ۹)

۴٫۷ بررسی محراب های رباط شرف :

تزئیناتی که با گچ در رباط شرف انجام شده، می توان به دو دسته تقسیم کرد، یک دسته گچبری های تزئینی و ساختمانی و دسته دیگر کتیبه ها و محراب های گچی می باشد. یکی از ویژگی های سبک رازی استفاده از گچبری متنوعی است که در نقش های گچبری این روزگار (سده ششم) مشاهده می شود. (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۱۶۶) در رباط شرف بیشتر از تکنیک گچبری (برجسته- برهشته) استفاده شده است.

رباط شرف سه محراب گچبری داشته که از محراب های حیاط دوم تنها یکی باقی مانده است که هر دو در ضلع غربی (جنوب غربی) کاروانسرا قرار گرفته اند (تصویر ۷). محراب های این بنا مانند بیشتر

تصویر ۹: محراب حیاط دوم کتیبه دور محراب آیه ۲۵۶ سوره بقره کتیبه وسط شهادتین
(نگارندگان)

تصویر ۸: محراب حیاط اول، کتیبه دور محراب آیه ۲۵۶ سوره بقره، کتیبه وسط شهادتین
(نگارندگان)

تاسیسات وابسته به راه طوس به مرو می باشد که در مجاورت کاروانسرای کهن تر از خود ساخته شده است. بقایای بنای فعلی همانند رباط شرف به دوران سلجوقی می باشد. (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۸۲) (تصویر ۱۰)

۴٫۸ رباط ماهی:

کاروانسرا یا رباط ماهی در کرانه کشف رود و در فاصله حدود ۶۵ کیلومتری شرق مشهد و ۴ کیلومتری از جاده آسفalte مشهد سرخس واقع گردیده است. این بنای باشکوه یکی دیگر از

حوزه مکانی این دو کاروانسرا ساخته شده است می توان گفت احتمالا این رباط دارای فضای مذهبی چون محراب یا نماز خانه بوده اما به دلیل تخریب آن نمی توان فضای مذهبی آن را بازیابی کرد. (تصویر ۱۱ و ۱۲)

با توجه به شباهت پلان و فضاهای معماری با رباط شرف و وجود طاق دوبار در نزدیک آن شاید بتوان گفت که این کاروانسرا نوعی دسکره یا کاروانسرای شاهی یا اشرافی می باشد که احتمالا دارای فضاهای کاملی از جمله نمازخانه و محراب بوده است. ضمن آن که در قرن ششم و در یک

(تصویر ۱۰) ورودی اصلی رباط ماهی (korn, 2018: 16)

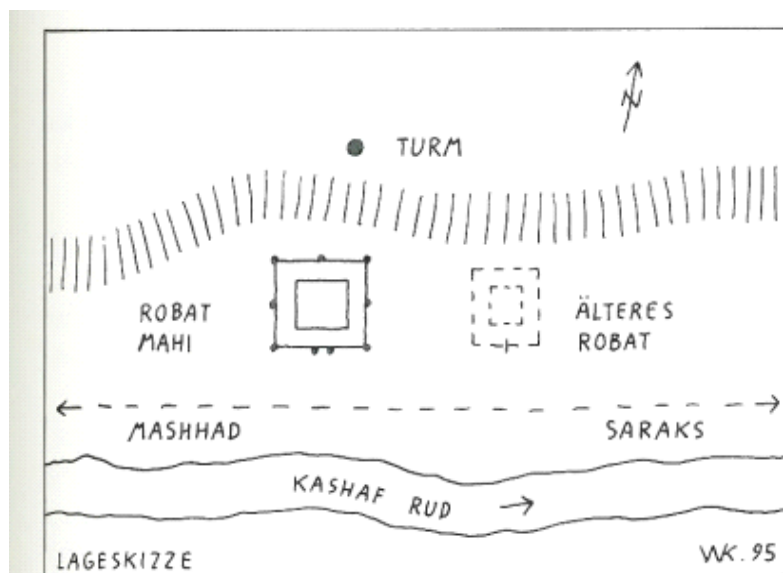

Abb. 49 Robat-e Mahi, Lageskizze

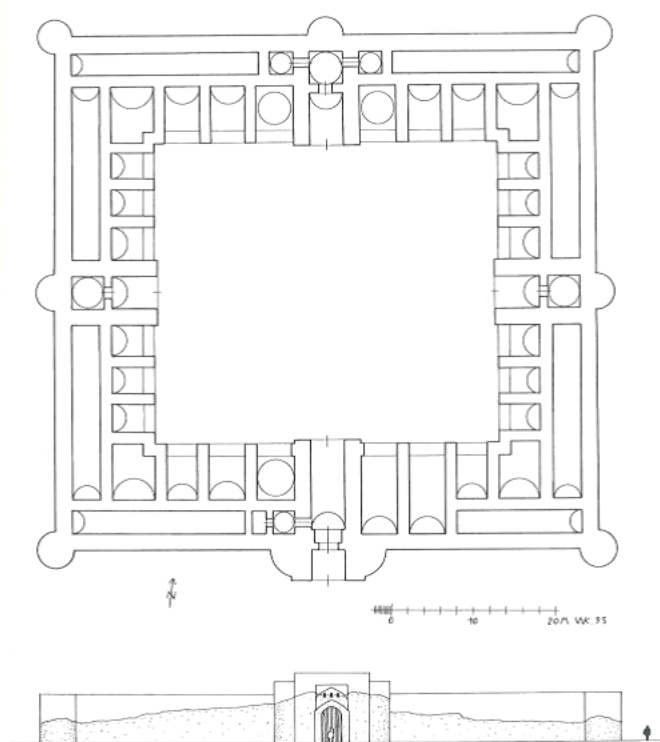

Abb. 50 Robat-e Mahi, Grundriß und Fassadenansicht

تصاویر ۱۱ و ۱۲: سایت پلان و بازسازی ارتفاع رباط ماهی (Kleiss 1996-2001, vol. 6)

۴/۱۱ جزئیات معماری و جایگیری

نمازخانه:

زیبایی و تناسبات معماری و عظمت بنا می تواند گویای این نکته باشد که رباط علاقبند یکی از کاروانسراهای اشرافی شاهراه مواصلاتی توس به نیشابور بوده است (همان، ۱۳۸۵: ۸۲) با توجه به مشاهدات میدانی می توان گفت کتیبه بنا به سرقت رفته و نمی توان تاریخ ساخت آن را مشخص کرد اما با توجه به نوع معماری و قابل مقایسه بودن آن با سبک آذری، نحوه اجرای قوس ها، طاق نماها می توان گفت احتمالاً این بنا مربوط به دوره تیموری است.

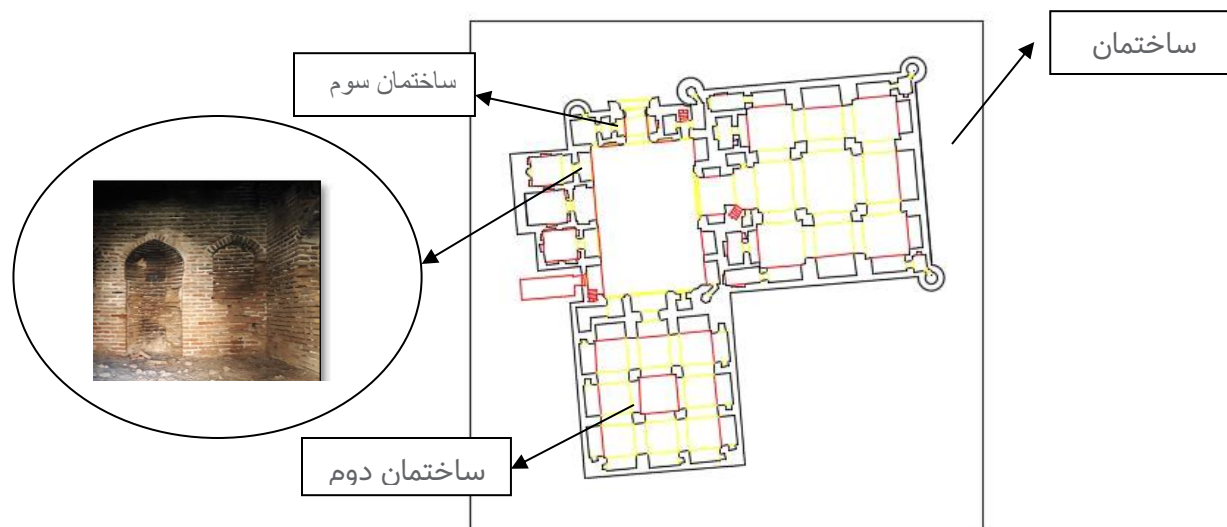
بر اساس مشاهدات میدانی و ترسیم پلان مجموعه می توان گفت: کاروانسرای اولیه بنایی است مربع شکل در جبهه شرقی و دارای ۴ برج در چهار گوشه آن و ورودی آن در ضلع شرقی است. کاروانسرای دوم علاقه بند در ضلع جنوبی مجموعه واقع شده است که از طریق گوشه شمال شرقی و از طریق یکی از برج های کاروانسرای اول به آن مرتبط است. این ساختمان سرپوشیده می باشد. با ساخت و ادامه دادن فضاهای معماری در اطراف ضلع غربی کاروانسرای اول و ضلع شمالی کاروانسرای دوم، ساختمانی روباز به صورت چهار ایوانی ایجاد شده است. در پشت ایوان غربی اتاق هایی وجود دارد که گوشه شمال غربی آن دارای محرابی است که وجود یک نمازخانه را نشان می دهد. (تصویر ۱۳) با توجه به مشاهدات میدانی محراب رباط علاقبند با فرم سه کنجی در دیوار قبله و هیچ کتیبه و تزئیناتی در اطراف محراب موجود نیست (تصویر ۱۴).

۴/۹ محور سبزوار- نیشابور به توس:

این محور که یکی از شاهراه های خراسان می باشد، مرو را به تیسفون پیوند می داده است (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۵۴) راه نیشابور به توس همان خط سیر عبور حضرت رضا (ع) در اوایل سده سوم هجری بوده است (بختیاری شهری، ۱۳۸۵: ۸۰) که به همین دلیل در دوران اسلامی علاوه بر جنبه اقتصادی، از نظر جنبه مذهبی هم جایگاهی داشته است. این محور یکی از شبکه های جاده ابریشم است که تراکم نسبتاً بالایی از کاروانسرا در آن به چشم می خورد. البته با بررسی های انجام شده تنها یک کاروانسرا دارای فضای مذهبی است.

۴/۱۰ رباط علاقه بند (علاقبند):

رباط علاقبند در میان دره ای خوش آب و هوا و سرسبز و در مجاورت رودخانه بزوشک و مابین دو روستای قدیم ده سرخ و بزوشک و در فاصله حدود ۶۴ کیلومتری جنوب غرب مشهد قرار دارد (لباف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۹۸) (تصویر) در میان دره ای سرسبز و پردرخت مجموعه ای باستانی شامل یک محوطه و سه کاروانسرای متصل به هم و دو حوض انبار وجود دارد. وجود بقایای معماری و پی بناهای آجری مشهود در مجاورت و زیر دیوارهای بنا حکایت از آن دارند که مجموعه مزبور بر روی مجموعه ای دیگر و احتمالاً کاروانسرای قدیمی تری ساخته شده است (بختیاری شهری ۱۳۸۵: ۸۰). بنا به گفته اهالی در گذشته کتیبه ای بر سر در ایوان ورودی وجود داشته که توسط قاچاقچیان اموال فرهنگی به سرقت رفته است. محوطه باستانی مجاور رباط علاقبند بقایای زیستگاهی مربوط به قرون اولیه و میانی اسلام می باشد (بختیاری، ۱۳۸۱: ۳۲۷).

تصویر ۱۳: پلان رباط علاقه بند و محل جایگیری نماز خانه (نگارندگان)

تصویر ۱۴: نماز خانه رباط علاقه بند و محراب آن (نگارندگان)

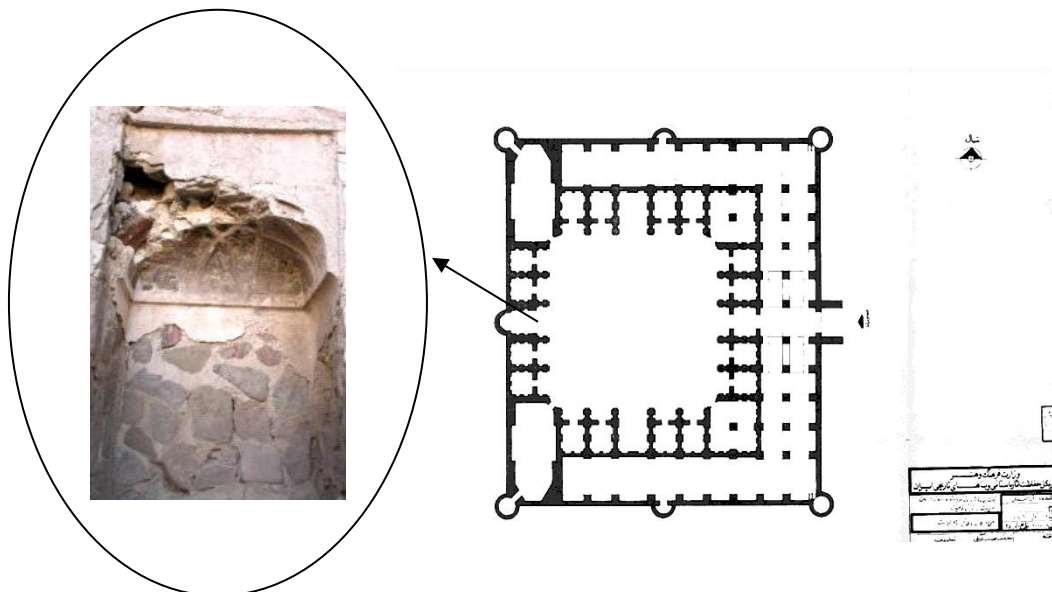
۴،۱۲ محور گرگان به نیشابور (محور اتصال گرگان به راه ابریشم) :

یکی از جاده های کاروان رو که جغرافی دانان و سیاحان قرون اولیه اسلامی از آن نام برده اند راهی بود که جرجان را به نیشابور متصل می کرد. در این محور حدود ۱۶ کاروانسرا در طول ادوار مختلف تاریخ احداث شده است که با بررسی های انجام شده بر روی پلان های کاروانسراهای مربوطه تنها کاروانسرای قلی به نظر می رسد دارای فضای مذهبی باشد. در زمان صدارت امیر علیشیر نوایی طرح بنای یک سلسله کاروانسرا برای زوار مسیر استرآباد تا شهر زیارتی مشهد آشکارا به نفع پیروان میر علیشیر بود و تسهیلاتی را برای سفر سریع به هرات فراهم می کرد (اوکین، ۱۳۸۶: ۴۹۴)

۴،۱۳ کاروانسرای قلی :

منطق سنخواست و قلی در قدیم در مسیر راه فرعی ابریشم و شاهراه گرگان به نیشابور قرار داشت. در این مسیر کاروانسراهای متعددی وجود داشته که از اعتبار ویژ ای برخوردار است و برخی از آنها به قرون اولیه اسلامی تعلق داشته است. (صنیع الدوله، ۱۳۶۲: ۱۲۶). این رباط در خراسان شمالی و

در محدوده شهرستان جاجرم و در قرابت روستای قلی احداث شده و توسط سازمان میراث فرهنگی با شماره ۱۸۰۶ به ثبت رسیده است. (بناهای تاریخی در پناه قانون، ۱۳۶۷: ۲۲۷) رباط قلی از نوع رباط های باز با پلان مستطیل شکل به ابعاد ۳۷ × ۴۳/۵ متر و به شیوه چهار ایوانی ساخته شده است. ایوان ورودی به صورت دو طبقه بوده و در میان دو بازوی سنگی که بدنه بیرونی آنها به صورت نیم استوانه می باشد قرار گرفته است. (لیاف خانیکی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۵۵). با توجه به پلان این کاروانسرا دارای اسطبل در دو طرف در ورودی که به صورت شبستان جلوه می کند همچنین دارای غرفه هایی در اطراف حیاط می باشد. با توجه به بررسی های انجام گرفته نمازخانه این کاروانسرا همانند کاروانسراهای بررسی شده به صورت طاقنمایی در ایوان جنوبی قرار گرفته است (تصویر ۱۵). با توجه به داده های باستان شناسی چون گچبری در اطراف این طاقنما می توان استنباط کرد که این تو رورفتگی احتمالا محراب باشد. همچنین با توجه به توضیحات اوکین، جهت قبله باعث می شود یکی از ایوان های غربی به صورت مسجدی استفاده شود (اوکین، ۱۳۸۶: ۵۰۲). این محراب به صورت فرو رفتگی از نوع طاقنما است و دارای تزئینات کاربرندی می باشد.

تصویر ۱۵: پلان کاروانسرای قلی جاجرم (آرشیو میراث فرهنگی خراسان شمالی) و نحوه جایگیری محراب (نگارندگان)

جدول ۱: کاروانسراهای خراسان در محور گرگان به نیشابور (محور اتصال گرگان به جاده ابریشم)

ردیف	نام کاروانسرا	قدمت	معماری عناصر مذهبی	توضیحات
۱	رباط شورچه	احتمالا صفوی	-	
۲	کاروانسرای سهل آباد	تیموری- صفوی	-	
۳	رباط سید آباد	تیموری- صفوی	-	
۴	کاروانسرای گبرآباد	نامعلوم	-	
۵	کاروانسرای قره تپه	احتمالا قاجار	-	
۶	کاروانسرای قلی	تیموری	دارد	محراب به صورت طاقنما با تزئینات گچبری در ایوان جنوبی
۷	رباط عشق	تیموری	-	
۸	کاروانسرای قره بیل	تیموری	-	
۹	کاروانسرای صفی آباد	نامعلوم	-	جزئیاتی از کاروانسرا مشخص نیست
۱۰	رباط شان قلعه	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
۱۱	رباط سلطان میدان	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
۱۲	رباط نصیر آباد	احتمالا تیموری	-	اثری به جا نمانده
۱۳	رباط دهنه دشت	نامعلوم	-	
۱۴	رباط قره جه	احتمالا تیموری	-	اثری به جا نمانده
۱۵	رباط سونج	نامعلوم	-	
۱۶			-	

جدول ۲: کاروانسراهای محور نیشابور- خواف- هرات

ردیف	نام کاروانسرا	قدمت	عناصر معماری مذهبی	توضیحات
۱	کاروانسرای قدیم سنگ بست	غزنوی	-	
۲	کاروانسرای امیر علیشیر نوایی سنگ بست	تیموری	دارد	محراب به صورت سه کنج فاقد تزئینات در اتاقی در گوشه سمت چپ ایوانی شمالی
۳	کاروانسرای فریمان	تیموری- صفوی	-	
۴	رباط باقرآباد	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
۵	رباط گردآلو	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده

۶	رابط حدیره	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
۷	رابط چخماق	احتمالا قرون اولیه تا قرن هفتم هجری	-	اثری به جا نمانده
۸	رابط سمندگان	تیموری- صفوی	-	
۹	رابط عباس آباد	احتمالا صفوی	دارد	محراب به صورت طاقنما فاقد تزئینات در ایوان غربی
۱۰	رابط جام	تیموری	-	
۱۱	رابط کال جنگی	تیموری	-	
۱۲	رابط زیارت	احتمالا غزنوی تا صفوی	دارد	وجود مسجد در مجاورت کاروانسرا
۱۳	کاروان سرای سفید سنگ	احتمالا قاجار	-	
۱۴	کاروانسرای کرات	احتمالا سلجوقی تا دوره تیموری	-	

جدول ۳: کاروانسراهای محور سبزوار- نیشابور به توس

ردیف	نام کاروانسرا	قدمت	عناصر معماری مذهبی	توضیحات
1	کاروانسرای بابا قدرت	قاجار	-	
2	عزیزالله اف	قاجار	-	
3	طرق	صفوی- قاجار	-	
4	باش ساروق	دوران میانی اسلامی	-	
5	خاکستری	غزنوی	-	
6	علاقبند	تیموری، صفوی، قاجار	دارد	محراب به صورت سه کنج در گوشه شمالی ساختمان سوم
7	کُلمبه	قاجار	-	
8	اسحاق خان شریف آباد	صفوی	-	
9	شهاب الملک شریف آباد	قاجار	-	
10	فخر داوود	قاجار	-	
11	سر تخت لنگر	قاجار	-	
12	کال خونی	غزنوی	-	
۱۴	دیزباد	قرن ۳ هجری	-	
15	قلعه وزیر	نامعلوم	-	
16	قدمگاه	صفوی	-	
17	رابط سعد	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
18	شاه عباسی نیشابور	صفوی	-	

19	زهدی	صفوی	-	
20	چکنه	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
21	قدرت خان	قاجار	-	
22	شوریاب	قاجار	-	
23	سنگ کلیدر	صفوی	-	
24	غلامان	قاجار	-	اثری به جا نمانده
25	زعفرانیه	تیموری تا قاجار	-	
26	صالح آباد	صفوی تا قاجار	-	
27	سرپوش	صفوی	-	
28	شاه عباسی سبزوار	صفوی	-	
29	جاج فرامرز خان (کانون)	قاجار	-	
30	مهر	قاجار	-	
31	ریوند	صفوی	-	
32	مزینان	صفوی	-	
33	مامونی یا انوشیروانی مزینان	نامعلوم	-	اثری به جا نمانده
34	یحیی آباد	احتمالا سلجوقی	-	اثری به جا نمانده

جدول ۴: کاروانسراهای محور توس به مرو

ردیف	نام کاروانسرا	قدمت	عناصر معماری مذهبی	توضیحات
1	رباط چاهه	غزنوی - سلجوقی	-	
2	رباط ماهی	سلجوقی	دارد	بر اساس فرضیه
3	کاروانسرای چهار گنبد	نامعلوم	-	
4	رباط شرف	سلجوقی	دارد	محراب به صورت طاقنما دارای تزئینات کپبری، کتیبه و تزئینات گیاهی در اتاق هایی از جبهه غربی حیاط اول و دوم

۵ تجزیه و تحلیل :

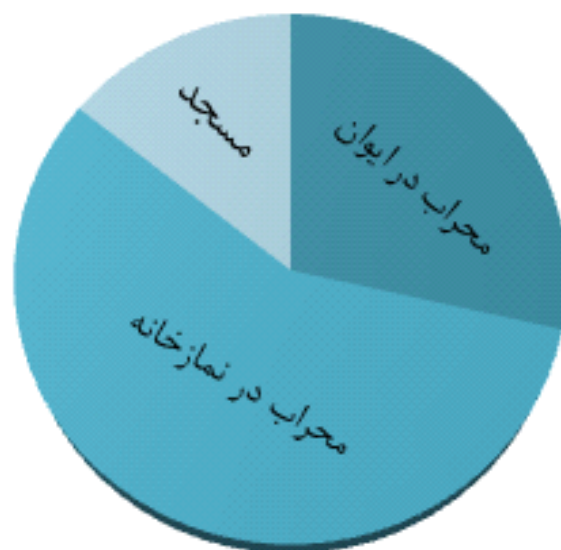
با بررسی های صورت گرفته از کاروانسراهای جاده ابریشم خراسان می توان اظهار داشت از حدود ۶۸ کاروانسرای موجود در محورهای فرعی و اصلی جاده ابریشم تنها ۷ کاروانسرا دارای فضای مذهبی از جمله نماز خانه، و مسجد است. بنا بر تحلیل داده های موجود، وجود شاخصه هایی چون عناصر فضای

مذهبی (محراب، منبر، کتیبه گچبری یا آجرکاری کاری شده مبنی بر آیات قرآنی یا مضامین عبادت، و...) اساس شناسایی این فضاها بوده است. بر اساس روش شناسی این پژوهش و با تاکید بر توجیه و تفسیر داده های ارائه شده باید اظهار داشت که فضاهای مذهبی مورد بررسی اغلب دارای محرابی به صورت تو رفتگی سه کنج در دیوار قبله ایجاد شده و فاقد تزئینات است (به استثنا محراب

فضاهای مذهبی کاروانسراهای محورهای جاده ابریشم در خراسان شاهد قلت این فضاهای مذهبی در کاروانسراهای جاده ابریشم خراسان نسبت به کاروانسراهای مرکز ایران هستیم که احتمالا نشانی از اهمیت اقتصادی این محورهای مواصلاتی نسبت به اهمیت مذهبی آنها باشد.

های رباط شرف و رباط قلی) در جامعه آماری مورد مطالعه تنها رباط زیارت دارای مسجد است، کاروانسرای قلی و کاروانسرای عباس آباد دارای محرابی در ایوان جنوبی و غربی و ۴ کاروانسرای سنگ بست، رباط شرف، علاق بند و احتمالا رباط ماهی دارای اتاقی مجزا برای نمازخانه بودند. همچنین با توجه به قرابت آستان حضرت رضا(ع) با کاروانسراهای مذکور اولین دیدگاه اهمیت مذهبی این کاروانسراها است اما با وجود پژوهش بر

نمودار ۱: جایگیری فضاهای مذهبی در کاروانسراها (نگارندگان)

جدول ۵: طبقه بندی فضاهای مذهبی در کاروانسراهای مورد مطالعه

تصویر	کاروانسرا	فرم محراب
	محراب کاروانسرای علاقبند	محراب با فرم سه کنجی
	محراب کاروانسرای امیر علی شیر نوایی سنگ بست	
	محراب کاروانسرای عباس آباد خواف	محراب با فرم طاقنما
	دو محراب رباط شرف	
	محراب رباط قلی	
	با تزئینات کاربندی	
	رباط زیارت	کاروانسرا دارای مسجد (مسجد شبستانی)

۶ نتیجه گیری:

کریدور مواصلاتی ابریشم در سرزمین های مختلف باعث ایجاد اقتصادی پویا شده بود که یکی از نتایج این پدیده احداث کاروانسراهایی در راه های اصلی و فرعی جاده ابریشم می باشد. با وجود شاهراه های مواصلانی در منطقه خراسان همواره این منطقه دارای کاروانسراهایی است که در ادوار مختلف دوران اسلامی احداث شده اند. با در نظر گرفتن وجود آرامگاه حضرت رضا در مشهد، خراسان علاوه بر جنبه اقتصادی جنبه مذهبی نیز به خود گرفته است اما نتایج حاصله از بررسی ۶۸ کاروانسرا در جاده های فرعی و اصلی جاده ابریشم در خراسان تنها ۶ کاروانسرا دارای فضای مذهبی چون نمازخانه و ۱ کاروانسرا دارای مسجد می باشد و این تا حدودی

نشان دهنده اهمیت بیشتر اقتصادی این منطقه نسبت به اهمیت مذهبی آن است. این در حالی است که کاروانسراهای واقع در مرکز فلات ایران به نسبت بیشتر دارای فضاهای مذهبی بالاخص مسجد می باشند. عناصر مذهبی بررسی شده در این پژوهش بیشتر در قالب محراب هایی ساده به صورت تو رفتگی (طاقنما) و سه کنج در دیوار قبله و بدون تزئینات هستند و تنها در یک مورد و رباط قلی مانند رباط شرف شاهد تزئینات گچبری هستیم. تمامی این محراب ها در کاروانسراهای مورد بررسی در ضلع غربی ساختمان قرار گرفته اند که نشان دهنده رون جنوب شرقی- شمال غربی در کاروانسراهای مورد بحث است.

منابع:

سمرقندی، دولتشاه بن بختیشاه (۱۳۸۲) تذکره الشعرا، به اهتمام ادوارد براون، اساطیر: تهران

صنیع الدوله، محمد حسن خان، مطلع الشمس (۱۳۶۲) به کوشش تیمور برهان لیمودهی، انتشارات فرهنگ سرا: تهران
عطاردی قوچانی، عزیز الله (۱۳۸۱) فرهنگ خراسان، جلد ۲، انتشارات عطارد: بی جا

لباف خانیکی، رجبعلی، بختیاری شهری، محمود، نعمتی، بهزاد (۱۳۹۲) کاروانسراهای خراسان، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: تهران

لباف خانیکی، رجبعلی (۱۳۷۸) سیمای میراث فرهنگی خراسان، سازمان میراث فرهنگی کشور: تهران

----- (بدون سال انتشار)، گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان خواف

نامعلوم، (۱۳۶۷) بناهای تاریخی در پناه قانون، فصلنامه اثر، شماره ۲۶ و ۲۷، صص ۲۰۹-۲۲۷

Al-Rawashdeh, Mohammad Salim (۲۰۱۷) China's strategy in the Middle East (The Silk Road Project), Journal Of Humanities And Social Science, Volume 22, PP 37-51

Clevenger, William Murrie (1968) "Some Minor Monuments in Khurāsān", in: Iran 6 (1968), pp. 57-64.

Godard, André (1949) "Khorāsān", in: Āthār-é Īrān 4 (1949), pp. 7-150.

آرشیو ساز مان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان شمالی

اوکین، برنارد (۱۳۸۶) معماری تیموری در خراسان، ترجمه: علی آخیشنی، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی: مشهد

باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۸۰) ازدهای هفت سر (راه ابریشم)، نشر علم: تهران

بختیاری شهری، محمود (۱۳۸۵) رباط علاقبند، شرح یک منزل در مسیر هجرت حضرت رضا، کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۱ و ۱۰۲، صص ۷۸-۸۳

----- (۱۳۸۱) پژوهشی پیرامون راه های باستانی نیشابور به توس، نشریه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۶۵ و ۶۶، صص ۱۶۹-۱۸۸

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷) سبک شناسی معماری ایرانی، تدوین و گردآوری: غلامحسین معماریان، نشر سروش دانش: تهران

حسینی، سید محسن (۱۳۷۹)؛ رباط شرف؛ بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی

دانشدوست، یعقوب (۱۳۶۰) رباط شرف، مجله اثر، شماره ۵، صص ۱-۳۹

Kleis, Wolfram (1996-2001) Karawanenbauten in Iran, 6 vols., Berlin 1996-2001 (Materialien zur iranischen Archäologie).

Korn, lorenz (2018) [Ribāt-i Mahi \(Khurasan-i Razavi, Iran\): Evidence of a Saljuq Building Inscription](#), - Bumberg: OPUS